

УДК 94:338.433/.436“366”(477)

О. С. Сидорович

ПРИСУТНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В МІСТАХ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

На основі оприлюднених джерел актуалізовано проблему присутності системи споживчої кооперації УРСР у післявоєнний період в містах і промислових селищах. Проаналізовані архівні джерела, що свідчать про наміри партійного керівництва країни поширити організаційну мережу споживчої кооперації у містах. Визначено, що аграрний характер споживчої кооперації УРСР в повоєнний період не дивлячись на певні наміри поширити цю систему організації торгівлі на міста і промислові центри залишився незмінним.

Ключові слова: місто, споживча кооперація, післявоєнний період.

Споживча кооперація в радянську добу являла собою, особливо у післявоєнний період, потужну соціально-економічну систему вбудовану у фактично одержавлений аграрно-промисловий комплекс країни. Основні матеріально-технічні і людські ресурси Укоопспілки були зосереджені переважно у сільській місцевості. Проте в певних обставинах держава використовувала ресурси і можливості Укоопспілки для поліпшення торгівельного обслуговування і продовольчого забезпечення мешканців міст і промислових центрів. Цей досвід може бути актуальним і на сьогодні. Особливості діяльності споживчої кооперації радянської України у післявоєнний період у новітній історіографії висвітлені у кількох працях описового характеру та – низці публікацій, однак до цього часу проблема діяльності системи споживчої кооперації в містах і промислових центрах не виступала предметом окремого дослідження [1; 2; 3; 4]. У своїх попередніх публікаціях із даної проблематики ми побіжно окреслили масштаби присутності торгівельної мережі споживчої кооперації в містах УРСР та її вклад у продовольче забезпечення міст [5; 6; 7]. Однак ряд документів, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України виводять цю проблему на новий рівень [8]. А саме, йдеться про наміри партійної верхівки країни у певний історичний відрізок часу не тільки посилити присутність споживчої кооперації в містах, а й взагалі замінити мережу державної торгівлі в міських центрах і на промислових підприємствах споживчими товариствами, як це було зроблено до цього в сільській місцевості. Тому в даній історичній розвідці ми оприлюднимо зміст цих документів і спробуємо окреслити спонукальні мотиви партійного керівництва держави щодо трансформації торгівельної системи в містах.

Ідея спертись на розгалужену мережу споживчих товариств у своїй соціально-економічній політиці для радянської партійної номенклатури була не новою. Так, ще в роки “воєнного комунізму” в країні була створена мережа єдиних споживчих товариств, до якої були включені як торгівельна база споживчої кооперації, так і націоналізовані приватні крамниці. Все населення відповідно було приписано до конкретного споживчого товариства за територіальною ознакою. Фактично, ця мережа слугувала для контролю за товарообігом і нормованого розподілу товарів. Запровадження непу змістило роль споживчої кооперації у більш цивілізовану колію, а починаючи із 1930-их рр. споживча кооперація набуває виразного аграрного характеру. Відтоді і до розпаду СРСР організаційна структура системи споживчої кооперації була зосереджена в сільській місцевості.

У другій половині 1950-х рр. керівництво країни проробляло ідею поширити сферу діяльності і організацій структуру споживчої кооперації також і на міста. Зокрема 24 травня 1958 р. секретаріатом ЦК КПРС була попередньо схвалена постанова “Про організацію споживчих кооперативів у містах”. Серед авторів цієї постанови були голова правління Центроспілки А.П.Клімов та начальник відділу торгівельно-фінансових і планових органів при ЦК КПРС О.М.Кідін. Цей проект в якості “обкатки” обговорювався в Україні на рівні обласних партійних організацій. Саме результати цього обговорення у вигляді доповідних від обласних комітетів партії до профільного відділу ЦК КПУ зберігаються зараз у ЦДАГО.

В цілому, на думку партійної і господарської номенклатури, ці перетворення будуть сприяти наближенню трудящих до управління і контролю за роботою торгівлі, залученню грошових коштів мешканців міст для розвитку торгівлі та покращенню постачання міста за рахунок широкої закупки сільськогосподарської продукції. Обговорення цього питання обласними парторганізаціями було організовано в кожній області. Звіти про хід обговорення обкоми направляли у відділ планових і фінансово-торгівельних органів при ЦК КПУ. Зокрема, згідно інформації від полтавського обкому згаданий проект був обговорений в міськкомі за участі міськради, керівників торгівельних організацій і секретарів парторганізацій великих підприємств. Більшість учасників наради схвально висловились за створення споживчих товариств в містах, що на їхню думку повинно було сприяти наближенню трудящих до управління і контролю за роботою торгівлі, покращенню постачання міста за рахунок широкої закупки сільськогосподарської продукції [8, арк. 66].

У Харкові в обговоренні цього питання взяли участь близько 1000 осіб. Це були як представники партапарату, так і працівники харківських підприємств. Харківський обком підсумовуючи результати обговорення повідомляв, що міський споживчий кооператив зможе краще проявити себе в децентралізованих закупках, особливо сільськогосподарської продукції. Деякі виступаючі пропонували для заохочення вступу робітників до кооперативів запровадити продаж товарів у кредит та виплату дивідендів. Тільки окремі робітники в своїх виступах обґрунтовували недоцільність існування міської споживчої кооперації, мотивуючи це тим, що державна мережа при наявності товарів цілком спроможна впоратися із попитом населення [8, арк. 63].

Партійні діячі із Одеси інформували в ЦК КПУ, що для злиття торгівельної мережі в містах слід матеріально-технічну базу державної торгівлі передати споживчій кооперації. Створення ж організаційної

структури в містах слід розпочати не із створення міських споживчих товариств, а – із організації споживчих товариств при великих промислових підприємствах [8, арк. 68]. Сталінська партійна організація наголосила на тому, що запропоновані заходи значно покращать постачання міст продовольством. Також міські кооперативи повинні були б займатися і культурно-побутовим обслуговуванням (відкриття клубів, спортмайданчиків тощо). Допомогу при створенні кооперативів повинні були надавати адміністрація та профспілки. Члени кооперативу, як зазначається у доповідній записці Сталінської партійної організації, повинні нести матеріальну відповідальність за роботу і у випадку збиткової діяльності покривати нестачу за рахунок паїв, але – і отримувати прибуток згідно вкладу в разі успішної діяльності. Правління споживчих товариств в містах слід підпорядковувати облспоживспілкам. Створювати паралельно керівні органи для (міської) робітничої кооперації недоцільно. Розбудову споживчої кооперації в містах на думку сталінського обласного партапарату слід розпочати із таких міст як: Дружківка, Новгородське, Докучаєвськ, Амвросіївка, Часів Яр, Зугрес, Яма, Артемівськ, Чистяково, Червоний Лиман, Міроновгрес [8, арк. 71].

Працівники партапарату Хмельницького обкому вважали, для початку слід ліквідувати в деяких районах змішторги і натомість організувати споживчі товариства. В містах же обласного підпорядкування (Хмельницький, Кам'янець-Подільськ, Шепетівка) при існуючій мережі держторгівлі варто спробувати організувати робітничі кооперативи [8, арк. 74].

У Рівненській області запропонували спочатку організувати споживчі товариства в містах Дубно, Острог, Сарни, а у Рівному створити кооператив для обслуговування робітників великих підприємств передавши мережу із міського торгу і тресту їдалень. Також у Рівному лунала пропозиція звільнити новостворені споживчі товариства від прибуткового податку на деякий час створивши умови для швидкого розвитку [8, арк. 76].

Херсонський партійні діячі доповіли, що при розгляді цього питання були проведені наради із працівниками споживчої кооперації і державної торгівлі, які спільно прийшли до думки що створення робітничих кооперативів в окремих райцентрах і інших селищах міського типу можливе. У великих же промислових центрах слід йти шляхом посилення контролю за діяльністю держторгівлі і розширення мережі комісійної торгівлі споживчої кооперації [8, арк. 78].

Луганський обком у своїй доповідній зазначив, що в м. Сватове вже було організоване споживче товариство (8735 пайовиків) завдяки якому обслуговування населення значно покращилось. Подібний досвід пропонувалось застосувати в містах Старобільську та Кременному. В інших містах, де розвинута мережа "орсів" (рос. абревіатура від "отдел рабочего снабжения" організація споживчих товариств визнана недоцільною [8, арк. 80].

Львівський обком виніс свої пропозиції, в яких вважав можливим організувати споживчу кооперацію в містах Львівщини по територіально-виробничому або територіальному принципу. Зокрема у райцентрах області планувалось створити міські споживчі товариства, а у Львові організувати кооперативи на основі великих промислових підприємств [8, арк. 81].

Житомирський обком вважав за доцільне створити робітничі споживчі товариства в Житомирі, Бердичеві, Коростені, які в масштабах міста можуть бути об'єднані в міські робітничі спілки, а в Новоград-Волинському і Овручі в міські споживчі товариства. Цим кооперативам необхідно передати майно держторгівлі, а також створити заготконтори, які б заготовляли сільськогосподарську продукцію для постачання міського населення [8, арк. 92].

Черкащани звітувались про проведення наради із цього питання 4 серпня 1958 р. на машинобудівному заводі ім. Петровського, де виступив голова облспоживспілки А.Д.Бучацький. В цілому працівники даного підприємства схвально відгукнулись на пропозицію ЦК, виступивши при цьому за матеріальну зацікавленість майбутніх пайовиків [8, арк. 83].

Звіт з цього питання із Миколаївської області був чи не найдокладніше складеними із всіх, що були направлені до відповідного відділу ЦК КПУ. Так, в ньому містились конкретні плани і розрахунки по кожному місту області. Зокрема, у м. Первомайську (43 тис. населення) основною торгівельною організацією є змішторг (79 роздрібних підприємств). При організації на його базі споживчого товариства заплановано охопити членством 1/3 населення, що дозволить одержати від вступних і пайових внесків 850 тис. крб. Діюча матеріально-технічна база Первомайського змішторгу не забезпечувала повноцінного функціонування торгівельної мережі. Тому при організації кооперативу запланували збудувати продовольчий склад, їдальню вклавши при цьому як власні пайові накопичення, так і кошти райспоживспілки. За подібною схемою планувалось провести трансформацію і в м. Вознесенську [8, арк. 86-91].

Працівники Житомирського партапарату схваливши ініціативу спущену згори, запропонували на додачу створити в містах заготконтори, які б безпосередньо займались заготівлею сільськогосподарської продукції для постачання міського населення. Також новоутвореним споживчим товариствам планувалось передати мережу відділів робітничого постачання "Союзграніту", лісгоспів, Малинської паперової фабрики. При кооперуванні дорослого працюючого населення споживчою кооперацією області планувалось отримати 15 млн. крб. пайових і вступних внесків [8, арк. 92].

В інформації Кримського обкому висловлювалась пропозиція спочатку організувати робкоопи в Сімферополі і Джанкої, що покращить постачання і харчування робітників. Ряд партійних і профспілкових працівників Сімферополя внесли пропозицію щодо переважного продажу товарів пайовикам перед не пайовиками і – право надавати пайовикам право на купівлю дефіцитних товарів (меблі, холодильники, будматеріали та ін.) [8, арк. 95].

Тернопільщина, як одна із найбільш аграрних регіонів до цього часу провела певні реформи в торгівельній галузі. Так, в області у 1955 р. було ліквідовано облторг і у всіх містах мережа державної торгівлі була передана споживчій кооперації окрім трьох: Кременець, Чортків і Тернопіль. Надалі

передавати мережу державної торгівлі Укоопспілки місцеві партійні діячі вважали недоцільним, так як організація робкоопів вимагатиме виділення їм частини магазинів, обладнання тощо [8, арк. 86-97].

Фактично кожна обласна партійна організація України долучилась до організації обговорення пропозиції ЦК КПРС щодо поширення сфери діяльності споживчої кооперації на міста і промислові центри. Характерно, що більшість обкомів в своїх доповідних записках попередньо підраховували суму пайових внесків, яку вдасться зібрати у випадку започаткування повноцінних споживчих кооперативів у містах. Так, в м. Первомайську Миколаївської області у випадку переведення роздрібною торгівлі на кооперативні рейки вдалося б зібрати додатково 850 тис. крб., а Вознесенську – 550 тис. При організації мережі споживчих товариств лише в межах одного Шевченківського району м. Львова згідно підрахунків Львівського обкому вдалося б зібрати 10,8 млн. крб. пайв [8, арк. 81]. Всі ці кошти планувалось спрямовувати на розбудову і технічне переоснащення роздрібною торгівельною мережі в містах (будівництво нових торгівельних комплексів, овочесховищ, складів тощо).

Отже, основний зміст пропозиції про повномасштабну організацію споживчих товариств в містах ймовірно полягав в тому, щоб за рахунок грошей пайовиків (тобто самих мешканців міст) кардинально покращити торгівельне обслуговування, частково знявши цей тягар із державного бюджету. Ця ідея так і не була втілена в життя. Однак сфера діяльності різних торгівельних систем в окремих регіонах пересікалась. Зокрема в багатьох містах, переважно райцентрах діяли торгівельні установи як споживчої кооперації, так і державної торгівлі. Тому 9 жовтня 1980 р. була прийнята, у вигляді постанови уряду, Генеральна схема управління торгівлею в УРСР, згідно якої роздрібна мережа в містах, де магазини споживчої кооперації діяли поряд із державною торгівлею, повинна була поступово передаватися якійсь одній торгівельній системі з метою скорочення числа паралельно діючих в одному населеному пункті торговельних організацій [9]. В цілому логіка цього документу полягала в тому, що міста навіть невеликі за розміром, проте основу економіки яких складали промислові підприємства, повинні були обслуговуватись системою робітничого постачання міністерств і відомств. В решті населених пунктів, де працювали переважно аграрні і переробні підприємства, основною торгівельною системою повинна була стати споживча кооперація. Так, в Донецькій області більшість міст і містечок, населення яких зазвичай працювало на одному-двох великих підприємствах, поступово повинно було перейти на обслуговування у відділі робітничого постачання. Натомість у Вінницькій області лише місто енергетиків Ладижин передбачалось перевести виключно на обслуговування відділу робітничого постачання Міністерства Енергетики УРСР, в інших райцентрах, таких як: Гайсин, Бар, Бершадь, Тульчин, Калинівка планувалось всю торгівельну мережу передати Укоопспілці.

Таким чином, аграрний характер споживчої кооперації УРСР в повоєнний період, не дивлячись на певні наміри поширити цю систему організації торгівлі на міста і промислові центри, залишився незмінним.

Джерела та література

1. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
2. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення / за заг. ред. С. Гелея. – Л., 2013. – 972 с.
3. Клок Василь. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf
4. Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf
5. Сидорович О.С. Аграрний характер споживчої кооперації споживчої кооперації УРСР в другій половині 1940-их – 1980-х рр.: цілеспрямована політика чи історична закономірність / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2014. – С. 133-140.
6. Сидорович О.С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.) / О.С. Сидорович // Гілея: науковий вісник. – Вип. 103 (№12). – К., 2015. – С. 41-44.
7. Сидорович О.С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. – Вип. 8-9. – К., 2014. – С. 138-144.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 81, спр. 121.
9. Генеральна схема управління торгівлею в Українській РСР. Постанова Ради міністрів УРСР від 9.10.1980 № 559. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP800559.html

Sydorovych O. S. Consumer cooperatives in the cities of the USSR in the postwar period.

The problem of the presence of USSR consumer cooperatives system in the cities and industrial towns is actualized based on published sources. Archival sources, which indicates the intention of the party leadership of the country to extend the organizational network of consumer cooperatives in the cities, are analyzed. It was determined that the agrarian nature of consumer cooperation of USSR in the postwar period, despite some intentions to extend the system of trade organizations in the cities and industrial centers remained unchanged.

Key words: the city, consumer cooperatives, the postwar period.

Сидорович А. С. Присутствие потребительской кооперации в городах УССР в послевоенный период

На основе опубликованных источников актуализирована проблема присутствия системы потребительской кооперации УССР в послевоенный период в городах и промышленных поселках. Проанализированы архивные источники, свидетельствующие о намерениях партийного руководства страны распространить организационную сеть потребительской кооперации в городах. Определено, что аграрный характер потребительской кооперации УССР в послевоенный период несмотря на определенные намерения распространить эту систему организации торговли на города и промышленные центры остался неизменным.

Ключевые слова: город, потребительская кооперация, послевоенный период.